

HANKOVSKY TAMÁS

Az igazság logikája

Kant a formális és a transzcendentális logikáról

A *tiszta ész kritikájában* Kant két helyen is „az igazság logikájának” nevezi a transzcendentális analitikát (B 87, B 170), és e megnevezés révén mindkétszer nyilvánvalóan a látszat logikájával, a transzcendentális dialektikával állítja szembe. Az igazság logikája a transzcendentális logikának az a része, amely nem látszatot szül, hanem az igaz szintetikus *a priori* ismeretek, sőt, végső soron minden igaz szintetikus ismeret lehetőségfeltételeit nyújtja. Az „igazság logikája” kifejezés azonban mindkét alkalommal olyan kontextusban fordul elő, ahol a transzcendentális logika a Kant által tiszta általános logikának nevezett tudománnyal is szembe van állítva. Ez utóbbira a második alkalommal a „pusztán formális logika” név utal. Jóllehet a „formális logika” kifejezés tudommal csak itt szerepel Kantnál, a továbbiakban így fogom nevezni azt, amit ő többnyire tiszta általános logikának hív, hiszen – mint máshol már érveltem mellette (Hankovszky 2014. 183–200, Hankovszky 2015) – Kant transzcendentális logikája valójában maga is tiszta általános logika, csak éppen nem formális, hanem tartalmi logika. Tanulmányomban az igazság logikáját nem a látszat logikájával, hanem a formális logikával vetem össze, mindenekelőtt arra keresve a választ, (I) mi az a különbség, amely miatt a formális logika nem viseli ezt a kitüntető címet, a transzcendentális viszont igen. Ennek megértése kedvéért az igazság két fajtáját (a korrespondencia értelmében vett, illetve a formális igazságot) kell megkülönböztetnem, valamint (II) tárgyalnom kell az ismeretek tartalmának problémáját. Végül az így elért eredmények segítségével (III) röviden megvizsgálom, érvényes-e a transzcendentális logikára is, amit Kant a formálisról bizonyít, nevezetesen, hogy nem képes általános igazságkritériummal szolgálni.

I. FORMÁLIS ÉS TRANSCENDENTÁLIS LOGIKA

A *tiszta ész kritikája* szerint a formális logika törvényeinek való megfelelés csupán „*conditio sine qua non*-ja, azaz negatív feltétele minden igazságnak” (B 84). Azok az ismeretek, amelyek tiszteletben tartják e törvényeket, nem feltétlenül

igazak, azok azonban, amelyek megsértik őket, biztosan hamisak (B 84, B 189). Mivel a mű az igazságot korrespondenciaként definiálja (B 82),¹ kézenfekvő volna úgy gondolni, hogy ez a hamisság azt jelenti, hogy az ilyen ismeretek nem felelnek meg a tárgyaiknak. Ezt Kant az ellentmondás elvét megsértő állításokkal kapcsolatban egy helyen valóban ki is jelenti:

Mert *ha az ítélet analitikus*, akkor akár állító, akár tagadó, igazságát mindenkor kielégítően megismerhetjük az ellentmondás törvénye alapján. Ha ugyanis tagadjuk annak az ellenkezőjét, amit a *tárgyra vonatkozó* ismeret már mint fogalmat tartalmaz és gondol el, ezt mindig helyesen tesszük, magát a fogalmat viszont szükségképpen állítanunk kell, mert ha fordítva járunk el, úgy *ellentmondanánk a tárgynak*. (B 190–191. Kiemelések tőlem: H. T.).

Több probléma is arra int azonban, hogy ne ezt tekintsük Kant tényleges álláspontjának. Először is Kant nem fejt ki, hogy az ellentmondás elvének megsértése, vagyis egy logikai hiba miért és hogyan vezet ahhoz, hogy az ilyen állítás nem korrespondál a tárgyával. A válasz leginkább arra hivatkozhatna, hogy a gondolkodás formális logikai szabályai megfelelnek az ontológiai törvényeknek, csak hogy erre a megfelelésre a kritikai filozófia semmilyen magyarázattal nem szolgál. Az értelem ugyan Kant szerint törvényt szab a természetnek (B 159), de ezt a transzcendentális logika, nem pedig a formális logika révén teszi. Az előbbi alapján érthető például, hogy a természetben miért van mindennek oka, az azonban nem, hogy miért nincsen olyan dolog, amelynek egymásnak ellentmondó tulajdonságai vannak, egyszerűen szólva, miért nincsenek ellentmondásos dolgok. Az ellentmondás kérdése ugyanis a formális logikához tartozik. Kant már 1755-ben megtette a döntő lépést az oksági viszonyok kritikai értelmezése felé, amikor *A metafizikai megismerés első alapevéinek új megvilágítása* című művében a megismerési és a létalap megkülönböztetésével az elégséges alap elvének logikai és ontológiai változatát különítette el, vagyis kétségbe vonta, hogy a formális logika törvénye egyszersmind az oksági viszonyok törvénye is lenne (Kant 2003. 20–32). Később *A tiszta ész kritikája* transzcendentális dedukciója azt is tisztázta, hogy jóllehet a gondolkodás és a létezés világa nem azonos, mennyiben és hogyan törvénykezhet az értelem a természet oksági viszonyai felett. A gondolkodás és a létezés világának ezt a szétválasztását, majd egymásra vonatkoztatását azonban Kant az ellentmondás elvével összefüggésben nem végezte el (Röd 1994. 183–185). Sem az 1755-ös mű, sem *A tiszta ész kritikája* nem különbözteti meg az ellentmondás elvének logikai és ontológiai értelmét. Az elvet Kant még 1787-ben is prekritikai módon azzal a tétellel azonosítja, „amely szerint semmilyen dologhoz nem járul olyan predikátum, mely ellentmond neki” (B 190). Ha

¹ További szöveghelyek az első *Kritikában*: B 83, B 196–197, B 296, B 670, B 848, a *Prolegomenában*: Kant 1999. 37, Kant logikai előadásaiiban: például Kant 1923. 50–51.

elfogadhatnánk ezt a *tárgyakra vonatkozó, de mégis logikai* tételt, akkor megérthetnénk, miért lehet a korrespondencia értelmében hamis egy ellentmondást tartalmazó ítélet. Egyszerűen azt mondhatnánk, hogy *a priori tudjuk* a tárgyáról, hogy nem tartalmaznak ellentmondást, az ilyen állítások viszont igen, márpedig egy ellentmondásos állítás nem korrespondálhat egy ellentmondásmentes tárggyal. Ez a megoldás azonban nem illeszkedne a kritikai filozófiába, amely éppen arra vállalkozik, hogy megmagyarázza, hogyan tudhatunk bármit is *a priori a tárgyáról*, miért és hogyan állhat fenn megfelelés az *a priori* gondolkodás és a tárgyai között.

Egy az előbbivel összefüggő, mégis külön is említendő második érv is szól az ellen, hogy a logikai szabályokat megsértő állítások hamisságát a korrespondencia hiányaként értelmezzük, illetve, hogy az analitikus ítéletek igazságáról fent idézett helynek perdöntő jelentőséget tulajdonítsunk az interpretációban. Ha ugyanis ezt tennénk, akkor azt is el kellene fogadnunk, hogy a formailag problémátlan ismeretek korrespondálnak tárgyaik legalább egy alapvető vonásával, azzal, hogy nem ellentmondásosak. Ez azonban azt is jelentené, hogy igazságot mondanak ki *a tárgyáról*, mégpedig a formális logika általános mivoltánál fogva olyan igazságot, amely minden tárgyra igaz, formális mivoltánál fogva pedig a formájukkal kapcsolatos igazságot. A formális logikát ezek szerint ugyanabban az értelemben kellene az igazság logikájának nevezni, mint a transzcendentális logikát, amely a korrespondencia-igazság logikája. Az azonban világos, hogy a formális logikát Kant nem kívánja ilyen értelemben az igazság logikájának nevezni.

Egy harmadik érv is kínálkozik az ellen, hogy korrespondencia értelmében véve igaznak vagy hamisnak tartunk egy (analitikus) állítást pusztán *azon az alapon*, hogy formális logikai értelemben korrekt vagy sem. Ha ugyanis ezt tennénk, a logikai formának is tárgyvonatkozást tulajdonítanánk. Egy állítás *azáltal* felelne meg vagy mondana ellent a tárgyának, hogy milyen a formája. Ebben az esetben nemcsak azokkal a szöveghelyekkel volna nehéz elszámolni, ahol Kant a formális logikát azzal jellemzi, hogy elvonatkoztat a tárgyaktól, hanem azt is meg kellene mondani, hogy milyen tárggyal korrespondálnak az olyan formailag korrekt ítéletek, mint a „Minden kétszögnek két szöge van”.²

Mivel számos, mindenekelőtt az analitikus ítéletekkel kapcsolatos, szöveghely tanúsítja, hogy Kant a formális logikának való megfelelést valamiképpen összekapcsolja az igazsággal, a szabályait megsértő állításokat pedig hamisnak

² Ez utóbbi probléma olyan súlyos, hogy Timothy Rosenkoetter nem lát más kiutat, mint hogy tagadja, hogy az analitikus ítéletek igazak (Rosenkoetter 2008. 191), és ezzel együtt azt is, hogy egyáltalán valódi ítéletek volnának (Rosenkoetter 2008. 196). Mint máshol már felvettem (Hankovszky 2016. 44), a problémát kevésbé radikálisan is kezelhetjük: elismerhetjük, hogy ezek az ítéletek valamilyen értelemben igazak, csak azt kell tagadnunk, hogy a korrespondencia értelmében igazak. A továbbiakban ugyanezt a gondolatot részletesebben is ki fogom fejteni.

nevezi, azt az interpretációt javaslom, amely az igazságnak két alapvető fajtáját különbözteti meg. Az egyik a korrespondenciára, a másik a formális logikai korrektségre hivatkozva definiálható. A kétfajta igazság nem zárja ki egymást. Azok az ítéletek, amelyek az előbbi értelemben igazak, mindig korrektek egyzersmind logikailag is, és azok, amelyek az utóbbi értelemben igazak, *olykor* korrespondálnak is, de nem a korrespondencia *miatt* igazak. Az a tétel, hogy a kétszögeknek két szöge van, csak az egyik értelemben igaz, az viszont, hogy a háromszögeknek három szöge van, mindkettőben. Az a tény, hogy az egyik, illetve a másik értelemben igaz tételek osztályai nem esnek egybe, bizonyítja, hogy két különböző igazságfogalomról van szó.

Logikai előadásában a nyilvánvalóan korrespondenciaként értett „objektív” vagy „materiális igazság” mellett Kant valóban beszél az igazság egy másik fajtájáról is, amelyet „formális” vagy „logikai” igazságnak nevez, és reális definícióját (Kant 1923. 50), vagyis kritériumát is megadja. „A formális igazság egyedül az ismeret önmagával való összhangjában áll, teljesen elvonatkoztatva minden objektumtól és az objektumok közti különbségektől. És ezek szerint az igazság általános formális kritériuma nem más, mint az az általános logikai minőség, hogy az ismeret megegyezik önmagával vagy – ami ugyanaz – az értelem és az ész általános törvényeivel” (Kant 1923. 51. vö. B 84) – tehát a formális logika törvényeivel. Az analitikus ítéletek igazságához ennél többre nincs is szükség, hiszen ezek „igazságát mindenkor kielégítően megismerhetjük az ellentmondás törvénye alapján”. Csak meg kell vizsgálnunk, hogy milyen predikátumokat foglal magában a szubjektum fogalma, és máris tudjuk, hogy ítéletünk igaz, ha ezek közül állítja valamelyiket a szubjektumról.

Minden bizonnyal éppen a formális igazság és az analitikus ítéletek közötti szoros kapcsolattal függ össze, hogy *A tiszta ész kritikájában* Kant az igazságnak ezt a fajtáját egyáltalán nem elemzi, sőt, alig-alig vesz róla tudomást. A kritikai filozófia születésének egyik legfontosabb feltétele ugyanis az volt, hogy Kant felfedezte és gondolkodása középpontjába állította a szintetikus ítéleteket, amelyek igazsága nem merül ki a formális igazságban. (Anderson 2015. 3–6). *A tiszta ész kritikája* szerint tudásunk minden lényeges területen szintetikus ítéleteken nyugszik (B 11–18). Ennek felismerésével az analitikus ítéletek Kantnál elvesztették filozófiai jelentőségüket. Pedig Leibniz még úgy vélte, hogy *minden* „igaz állítás állítmánya bene van az alanyban, tehát minden igaz állító, szükségszerű vagy esetleges, egyetemes vagy egyedi kijelentés alanyának fogalma tartalmazza valamiképpen az állítmány fogalmát” (Leibniz 1986a. 171). Leibniz szerint „éppen ebben áll az igazság általános lényege” (Leibniz 1986b. 162). Ebből az következik, hogy a kanti szintetikus ítéletek, amelyek alanya definíció szerint semmilyen értelemben nem tartalmazza az állítmányát, nem is lehetnének igazak.

Kantot mégis ezek az ítéletek és ezeknek az igazsága érdekli elsősorban. Olyannyira, hogy csak elvétve foglalkozik az analitikus ítéletekkel, és amikor főművében az igazságról beszél, általában a szintetikus ítéletek igazságára gon-

dol. A mű alapkérdése ez: „Miféle ismeretlen X -re támaszkodik [...] az értelem, midőn azt képzei, hogy az A fogalmon kívül talál egy tőle idegen B predikátumot, mely mindazonáltal A -hoz kapcsolódik?” (B 13). Kant szerint a szintetikus *a posteriori* ítéletek esetében ez az X tapasztalat, a szintetikus *a priori* ítéletek esetében pedig a transzcendentális logika, vagyis egyik esetben sem a formális logika, amely csak az analitikus ítéletek igazságát biztosítja. Míg az analitikus ítéleteknek nincs szükségük semmiféle X -re ahhoz, hogy igazak legyenek (hiszen nem egy rajta „kívül talált”, „tőle idegen” predikátumot tulajdonítanak a szubjektumnak), addig a szintetikus ítéletek esetében nem kapcsolhatnánk össze a szubjektumot és a predikátumot, pontosabban a szintézisükkel keletkező állítás nem volna igaz, ha nem volna ilyen X . Ez azonban Kant szerint nem jelenti azt, hogy a szintetikus ítéletek igazsága egyedül az X -en múlna, és a formális igazság ne tartozna hozzá valamiképpen ezeknek az igazságához is.³ A predikátum egyetlen igaz ítéletben sem mondhat ellent a szubjektumnak, vagyis a szintetikus ítéletek is alá vannak vetve az ellentmondás elvének és a formális logika valamennyi törvényének. Hogy ez miért van így, azt Kant nem magyarázza el. Javasolom, hogy mondjuk azt, hogy a szintetikus ítéletek igazságának (szemben az analitikusokéval) két *fő* rétege van, egyrészt a formális igazság, másrészt az, amelyet *A tiszta ész kritikája* „pozitív” vagy „objektív” (B 85) igazságnak is nevez, és amelyet, mint később látni fogjuk, tartalmi igazságnak is hívhatunk.

Hiába szükséges az igazság mindkét rétege ahhoz, hogy egy szintetikus ítélet korrespondáljon a tárgyával, az a tény, hogy Kant csak a szintetikus ítéleteket az analitikusaktól megkülönböztető X -re koncentrál, mégis azt eredményezi, hogy igazságuk első rétegét hajlamos zárójelbe tenni, és azt, hogy egy szintetikus ítélet formális értelemben korrekt, nem az igazsága egyik komponensének vagy rétegének, hanem pusztán „negatív feltételének”, „negatív próbakövének” (B 84) tekinteni. Ebből fakad, hogy az igazság fogalmát gyakran megtévesztően szűken értelmezve az igazságot annak egyik rétegével azonosítja, és fontos szöveghelyeken csak a korrespondenciát fogadja el igazságnak. Mint látni fogjuk, ez történik akkor is, amikor a formális logika igazsággal kapcsolatos igényeit visszautasítva kijelenti, hogy az igazság „a tartalommal kapcsolatos” (B 83). És akkor is, amikor úgy fejezi ki magát, hogy a transzcendentális analitika azért az igazság logikája, „mert semmiféle ismeret nem mondhat ellent neki anélkül,

³ Hogy pontosan miképpen, azt nehéz megmondani. Kézenfekvő lenne azt válaszolni, hogy a formális igazsága révén az ítélet a tárgy legalapvetőbb formájával, például az ellentmondásmentességével korrespondál. A korábban kifejtett három érv miatt mégsem javasolom, hogy így foglaljunk állást. Különösen a harmadik érv miatt, amely a transzcendentális és a formális logika különbségével függ össze. Ha a formális igazság a tárgyra vonatkozó igazság volna, az őt megalapozó formális logika nem különbözne a transzcendentális logikától. Az a megoldás sem kedvező, amelyet szintén szöveghelyek látszanak alátámasztani, hogy a formális igazságot csak a korrespondencia-igazság negatív feltételének tekintjük. Így ugyanis nehézséget okozna az analitikus ítéletek igazságának magyarázata. Nehezen volna érthető, miért van az, hogy ezek igazságát egy negatív feltétel határozza meg.

hogy ne veszítse el nyomban egész tartalmát, azaz bármiféle viszonyt valamely tárgyhoz, tehát *bármiféle igazságot*” (B 87, kiemelés tőlem: H. T.).

Mivel az igazság valójában Kant szerint sem azonos a tartalmi vagy objektív igazsággal, nagyfokú leegyszerűsítés a részéről a transzcendentális logikát az igazság logikájának nevezni, míg a formális logikától ugyanezt a címet megtagadni. Bizonyos értelemben mindkettő az igazság logikája, minden megszorítás nélkül azonban egyik sem az. A formális logika a formális igazság logikája, a transzcendentális logika pedig a korrespondenciaként felfogott igazságé, vagyis a tartalmi, pozitív, objektív igazságé, vagy, mint rövidesen látni fogjuk, ezen belül is csak a transzcendentális igazságé. Kant szóhasználata, amikor az igazság logikájáról beszél, csak akkor elfogadható, ha a korrespondencia igazságot az egyszerűség kedvéért magával igazsággal azonosítjuk. Ezt a leegyszerűsítést az teheti indokolttá, hogy Kant legfőbb célja a vonatkozó szöveghelyen az, hogy az analitikus ítéletek formális igazságát megalapozó formális logika mellé bevezesse a szintetikus *a priori* ítéletek korrespondencia igazságát megalapozni képes transzcendentális logikát, és így mellékes a számára a formai igazság, amely az előzővel kapcsolatos, míg a korrespondencia igazság, amely legalábbis a szintetikus *a priori* ítéletek esetében jórészt a transzcendentális logikán nyugszik, elsőrangú jelentőségű.

A két logika és a kétfajta igazság közötti különbség az ítéletek korrespondenciát lehetővé tevő tartalmával függ össze. A Kant által tiszta általános logikának hívott logika *formális*, ami annyit tesz, hogy „elvonatkoztat a megismerés egész tartalmától” (B 79, B 83) vagy „minden tartalmától” (B78, B 170). Ezzel szemben Kant a transzcendentális logikát olyan logikaként vezeti be, „mely nem vonatkoztat el a megismerés egész tartalmától”, és ezt az ismérvét azonnal megfelelteti annak a sajátosságának, hogy „a *tárgyról való* tiszta gondolkodás szabályait tartalmaz[za]” (B 80, kiemelés tőlem: H. T.). A transzcendentális logika tehát a formálistól eltérően képes a tárgyakra vonatkozni, és így akár mondhat is róluk valamit, ami megfelelhet nekik, tehát a „pozitív igazság” logikája is lehet – feltéve, hogy van valamiféle *saját* tartalma, amelyet kimondhat a tárgyakra, vagyis a tartalomtól való el nem vonatkoztatás esetében *nem* azt jelenti, hogy a tárgyak tartalmat szolgáltatnak a műveletei anyagául. Ez a feltétel nyilvánvalóan teljesül, hiszen e logika tiszta: „az értelem és az ész törvényeivel foglalkozik, ám kizárólag annyiban, amennyiben ezek *a priori* módon vonatkoznak a tárgyakra” (B 81). A kanti filozófia alapbelátásaihoz tartozik, hogy a transzcendentális logika, bár a tapasztalat tárgyaira vonatkozik, nem kölcsönöz tőlük, nem „igazodik” (B 163) hozzájuk, hanem „törvényt szab” nekik, vagyis bizonyos meghatározásokat nyújt számukra. Ebben különbözik a formális logikától, amely teljes absztraktságában el sem éri a tárgyakat, hiszen csak azokat a szabályokat tartalmazza, „melyek nélkül *egyáltalán* nem használható az értelem” (B 76, kiemelés tőlem: H. T.). A transzcendentális logikát (analitikát) Kant éppen arra a tulajdonságára alapozva nevezi az igazság logikájának, hogy azokat a szabályokat tartalmazza,

„melyek nélkül nem lehet tárgyat elgondolni” (B 87). A transzcendentális logikának tehát azért lehet köze a korrespondencia értelmében vett igazsághoz, mert nem csak a gondolkodás, hanem a *tárgyakra vonatkozó* (megismerő) gondolkodás szabályait tartalmazza. Ez az *a priori* tárgyvonatkozása, amelyet Kant tartalomnak is nevez, teszi a (korrespondencia) igazság logikájává.

II. AZ ISMERETEK TARTALMA ÉS A TRANZSCENDENTÁLIS IGAZSÁG

A transzcendentális logika itt bemutatott interpretációjának két egymáshoz szorosan kapcsolódó ellenvetéssel is szembe kell néznie. Az egyik, hogy a transzcendentális logikának, amelyből a tárgyakkal korrespondálni képes saját tartalmat eredeztetek, Kant szerint „merőben formális elvei” (B 88) vannak, összhangban azzal a közismert állítással, hogy Kant „formális idealizmusa” (Kant 1999. 112) jegyében az értelem *a priori* módon csak formát nyújt a tárgyoknak. A másik, hogy ebből az látszik következni, és a legutóbb mondottak és idézetek is azt a benyomást keltik, mintha a transzcendentális logika éppúgy csak az igazság formai kritériuma (B 83–84) és így negatív feltétele volna, mint a formális logika, vagyis nem volna méltó a (korrespondencia értelmében vett) igazság logikája címre, amely a formális logikának sem jár ki, hanem maga is csak „negatív próbakő” lehetne.

Mindkét ellenvetésre Kant tartalomfogalmának megvilágítása révén válaszolhatunk. Ez a fogalom – talán látszólagos érthetősége miatt – eddig kevés figyelmet kapott a szakirodalomban, és egyik jelentős Kant-szótár sem szentel önálló szócikket neki. S még ha az utóbbi években egyes kutatók tárgyalni kezdték is, még mindig sok a tisztázatlan kérdés vele kapcsolatban. A helyzetet nehezíti, hogy Kant nemcsak az ítéleteket tekinti ismeretnek, hanem az empirikus és tiszta szemléleteket, illetve fogalmakat is (B 376–377), és nem világos, hogy hasonló természetű tartalommal rendelkeznek-e ezek a meglehetősen különböző ismeretek. Jelen pillanatban azonban csak a transzcendentális logikával, illetve a belőle fakadó tiszta ismeretek tartalmával kell foglalkoznunk.

Ha vizsgálódásunkat erre a szűkebb területre korlátozzuk, akkor kétségtelen, hogy az ismeretek tartalmán nem az ismeretek tárgyát és nem is mentális aktusokat, hanem az ismeret és a tárgy közötti viszonyt, egészen pontosan az ismeretnek a tárgyra való vonatkozását kell érteni (Vö. Tolley 2012. 206–208; Zinkstok 2013. 179–180), hiszen Kant a *Transzcendentális logikához* írt *Bevezetés*-ben néhány oldalon belül háromszor is ezt állítja. Egyszer a formális logikáról jelenti ki, hogy éppen az így felfogott tartalomtól vonatkoztat el (B 79), máskor az igazság logikájának ellentmondó ismeretről állítja, hogy elveszíti „egész tartalmát, azaz bármiféle vonatkozást valamely tárgyra, tehát bármiféle igazságot” (B 87). Egy harmadik hely pedig még félreérthetlenebbé teszi, hogy az így felfogott tartalom az, ami az ismeretek igazságáért felelős. A formális logika ugyanis

Kant szerint azért nem adhat általános igazságkritériumot, mert „elvonatkoztat a megismerés egész tartalmától (tárgyra való vonatkozásától), míg az igazság épp ezzel a tartalommal kapcsolatos” (B 83).

Az *empirikus fogalmak* esetében a tárgyvonatkozást legalábbis részben minden bizonnyal az az empirikus fogalmi tartalom hozza létre, amely kijelöli, hogy melyik tárgyak tartoznak a fogalom terjedelmébe. Ha egy fogalmat valamilyen tárgyra vonatkoztatok, egy tulajdonságot állítok a tárgyról, és ahhoz, hogy a fogalom valóban vonatkozzék rá, ennek a tulajdonságnak meg is kell illesznie. (Az *a posteriori ítéletek* esetében ehhez az empirikus fogalmi tartalomhoz bizonyára további szintén empirikus eredetű tartalmi elemek is társulnak.) A részleteknek azonban most nem kell utánajárnunk, mert a transzcendentális logika esetében egészen más tényezőkkel kell számolnunk, hiszen egy tiszta logika, illetve ismeretei tárgyvonatkozását nem biztosíthatja empirikus jellegű tartalom. Az empirikus és az *a priori* tárgyvonatkozás azonban nagy vonalakban mégis analóg egymással. A hasonlóság abban áll, hogy a transzcendentális logikából fakadó ismereteknek is tulajdonítaniuk kell valamilyen jegyeket a tárgyaknak, meg kell ragadniuk bennük valamit ahhoz, hogy vonatkozhatnak rájuk. A különbség pedig az, hogy a transzcendentális logika *a priori* vonatkozik a tárgyra, így az általa nyújtott ismereteknek *a priori* módon kell megragadniuk bennük valamit. A kérdés, amely ennek lehetőségére vonatkozik, egybeesik *A tiszta ész kritikája* alapkérdésével: hogyan lehetségesek igaz szintetikus *a priori* ismeretek a tapasztalat tárgyairól? Hogyan ragadható meg bennük bármi is a tapasztalatot megelőzően? A válasz is egybevág Kant fő művének válaszával: úgy, hogy törvényt szabunk a tárgyaknak, hogy azok igazodnak az értelem tiszta ismereteihez, és olyan jegyeket öltenek magukra, amilyenekkel az értelem *a priori* ruházza fel őket.

A tisztánlátást megnehezíti, hogy az értelem szerepét kézenfekvő formadásként felfogni, a formát pedig a tartalom párdarabjának vagy ellentétének szokás tekinteni. Interpretációm szerint azonban Kantnál a forma valódi párja nem a tartalom, hanem az anyag; a „tartalom” pedig nem az „anyag” szinonimája (Rosenkoetter 2009. 206). Még ha van is az ismereteknek olyan fajtája, ahol a tartalom jórészt egybeesik az anyaggal és ennyiben szemben áll a formával, a mindenestül a transzcendentális logika által lehetővé tett szintetikus *a priori* ismeretek esetében biztosan nem erről van szó. Hiszen a tartalom itt maga a tárgyvonatkozás, anyagról pedig a transzcendentális logika tiszta ismeretei esetében aligha beszélhetünk. Kimutatható viszont, hogy a gondolkodás tárgyra való vonatkozásának végső feltétele az, amit az értelem *a priori* formaadó tevékenységének nevezhetünk, vagyis kimutatható, hogy a transzcendentális logika szempontjából az ismeretek transzcendentális logikai formája egyszersmind a tartalmuk is. Ez az, amit Kant „transzcendentális tartalomnak” (B 105) is nevez.

A kategóriák dedukciója szerint a transzcendentális logikában tárgyalt ismeretek azáltal vonatkoznak a tárgyra, hogy e tárgyak csak az értelem transz-

cendentális logikai tevékenysége révén adottak számunkra. Amíg nem történik meg a szemléleti sokféleség mint anyag megformálása, vagyis kategóriák szerinti szintézise és egységbe foglalása, addig nincsen tárgy, amelyet megismerhetnénk. Az értelem egységteremtő tevékenysége nélkül nem léteznek számunkra tárgyak. Hiszen az „*objektum* [...] nem más, mint az a valami, aminek fogalmában *egységbe foglaltatik* egy adott szemlélet sokfélesége” (B 137). Ha a transzcendentális logika szemszögéből vizsgáljuk, Kant szerint nem úgy áll a dolog, hogy léteznének tárgyak, amelyekre a világban mintegy rátalálunk, hogy aztán ismereteket vonatkoztassunk rájuk. Jóllehet az empirikus fogalmak alkalmazását maga Kant is így írja le (Kant 1923. 94–95),⁴ a tiszta értelmi fogalmak nem készen kapják, hanem maguk teremtik a tárgyukat, amikor az értelem létrehozza azt a szemléleti sokféleség általuk való megformálása révén. Így esetükben a tárgyvonatkozás nem egy tőlünk független dologhoz való megismerő viszony kiépítését jelenti, nem egy kész ismeretnek egy kész tárgyra való vonatkoztatását – hiszen ez mindig csak empirikus úton történhetne –, hanem a tőlünk függő, vagy hozzánk igazodó tapasztalati tárgyak feletti *a priori* törvénykezést. Ennek során az értelem olyan jegyekkel ruházza fel a tapasztalat tárgyait, amelyek belőle magából, a gondolkodás formáiból származnak.

Az értelem tehát „a szemlélet bárminemű sokféleségének szintetikus egysége révén transzcendentális tartalmat is belevisz *képzeiteibe*, és ezért e képzetek tiszta értelmi fogalmak, melyek *a priori* módon vonatkoznak a tárgyukra” (B 105). E tartalom azért kapja a „transzcendentális” jelzőt, mert általa szintetikus apriori ismeretekre tehetünk szert a tárgyakról. Azt ismerhetjük meg így, ami e tartalomnak megfelel bennük, vagyis – lévén a kategóriák a „tárgynak egyáltalán mint tárgyakként a fogalmai” (B 128) – azt a keveset, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy tárgyakká legyenek. Mivel a tárgyakat az különbözteti meg a pusztán szemléleti sokféleségtől, és az hozza csak létre őket e sokféleségből, hogy bennük a sokféleség a kategóriáknak megfelelő szintetikus egységgel bír, ezért ami a tárgyakban az értelem révén *a priori* megismerhető, az nem más, mint a bennük rejlő szintézis, avagy anyaguk szintetikus *formája*. Ez képezi azt a transzcendentális *tartalmat*, amelyet az értelem belevisz a képzeiteibe, és amely a képzeteknek megfelelő tárgyakról *a priori* állítható.⁵

Ha például azt állítom valamiről, hogy van oka, az egyik kategóriának megfelelő *a priori* ismeretet mondok ki róla, amely szükségszerűen igaz, és alapja annak az esetleges ítéletnek, amely egy konkrét okot rendel hozzá. Ennek megfelelően egy „az *A* jelenségnek *B* jelenség az oka” szerkezetű igaz állításban *a korrespondencia igazságnak* magának is *két rétege van*. Az egyik az az *a priori* igazság, hogy a *A*-nak van valamiféle oka, a másik az a csak empirikus úton megállá-

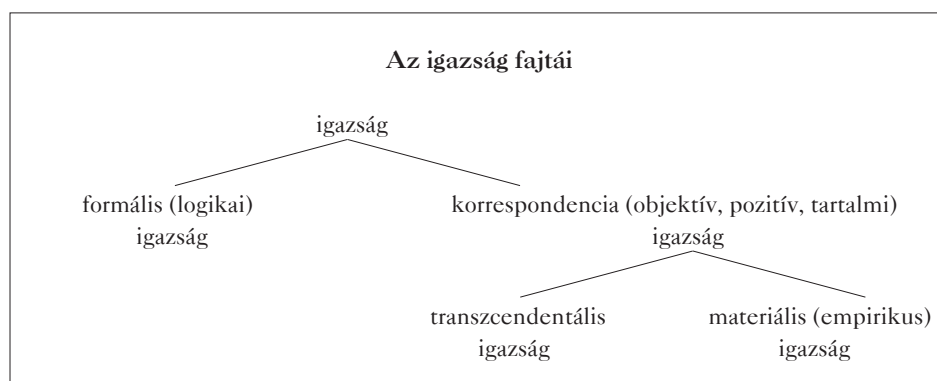
⁴ Kant eljárásának kritikájához vö. Martin 2003. 36–37.

⁵ A tárgyvonatkozás és a szintézis kapcsolatának jelentőségéről lásd Zinkstok 2013. 179–185.

pítható igazság, hogy ez az ok éppen a *B*. Az utóbbit Kant nyomán „materiális” (B 85) vagy „empirikus igazságnak” nevezhetjük, az előbbit, amely „minden empirikus igazságot megelőző és lehetővé tesz, [és] nem egyéb, mint általános viszony [a] tapasztalat[hoz]”, „transzcendentális igazságnak” (B 185). (A korrespondencia igazság e két réteghez harmadikként a korábban tárgyalt a formális igazság csatlakozik.)

A transzcendentális igazság tehát egy ismeret transzcendentális tartalmának a megfelelése az ismeret tárgyának. Ezért a transzcendentális logika, amely az ismereteket e tartalommal felruházza, az igazság: a transzcendentális igazság logikája. A formális logikával ellentétben azért lehet az, mert tartalma, azaz tárgyvonatkozása van, vagyis mert nem vonatkoztat el egészen a tárgytól. Jóllehet, mindentől elvonatkoztat bennük, ami empirikus (vagy tiszta szemléleti) jellemzőjük, attól nem vonatkoztat el, ami egyáltalán tárggyá teszi őket, vagyis a bennük rejlő *a priori* szintézistől. Ha pusztán a transzcendentális logikára támaszkodva olyan állítást teszünk, amely éppen ezt a szintetikus egységet, illetve ennek az egyik kategóriához kapcsolódó aspektusát tulajdonítja a tárgynak, akkor állításunk igaz lesz, mégpedig szükségszerűen igaz, mert a tárgy csak azáltal tárgy, hogy benne a szemlélet *a priori* szintetikus egységbe foglaltatik. Így aztán a transzcendentális logika nem pusztán az igazság negatív feltételét foglalja magában, hanem korrespondenciaként értett igazságot alapoz meg, vagyis tiszta ismeretei megfelelnek a tárgyaknak: a transzcendentális logikai forma egyszersmind a tárgyak formája is,⁶ avagy a transzcendentális tartalom a tárgyak tartalma is.

Az eddigiek értelmében egy állítás igazságának három rétege (formális, transzcendentális és materiális) lehet, annak megfelelően, hogy az igazságnak Kantnál végső soron három fajtája van.

⁶ Mint láttuk, bizonyos szöveghelyek hasonló állítást sugallnak a formális logikával kapcsolatban is: a formális logikai forma egyszersmind a tárgyak formája is. Ezt az állítást azonban a kritikai filozófia nem alapozza meg, hanem legfeljebb az ellentmondás elvének egyszerre ontológiai és logikai érvénye magyarázhatja.

III. AZ IGAZSÁGKRITÉRIUM PROBLÉMÁJA

Bármennyire is a (korrespondencia) igazság logikája a transzcendentális analitika, a materiális vagy empirikus igazsághoz éppúgy nincs köze, mint a formális logikának. A materiális értelemben igaz ismeretek ugyanis nem egyáltalában vett tárgyakra, hanem konkrét tárgyakra vonatkoznak, és tárgyvonatkozásuk elve is más. Míg egy ismeret egy tárgyra egyáltalán mint tárgyra transzcendentális tartalma révén vonatkozik, addig egy konkrét tárgyra anyaga által. Az előbbi transzcendentális igazságot eredményez, az utóbbi materiális igazságot eredményezhet számára. A tapasztalati ismeretek esetében e kétféle tárgyvonatkozás és kétféle igazság szorosan összetartozik, fogalmilag mégis jól megkülönböztethető, mivel az anyag és a transzcendentális tartalom nem azonos. E megkülönböztetés kulcsot jelent a *Transzcendentális logika Bevezetésének* az igazságkritériumról szóló bekezdése értelmezéséhez, amely szerint a formális logika nem képes általános kritériumot nyújtani a korrespondencia értelmében vett igazságra nézve (B 83). Befejezésül erről a kérdésről is szeretnék néhány szót szólni, vázlatosan csupán, és csak egy részletes gondolatmenet irányát kijelölve.

A szóban forgó bekezdés a formális logikát tárgyaló egyik alfejezetéhez tartozik, mégis kézenfekvőnek tűnhet eredményeit a transzcendentális logikára is kiterjeszteni, különösen akkor, ha valaki egyetért velem abban, hogy mint a *gondolkodás szabályainak* tudománya ez sem kevésbé általános, mint a formális logika, vagyis kivétel nélkül minden tárgyról ennek szabályai szerint gondolkodunk.⁷ Az eddig elmondottakból mégis az következik, hogy az igazságkritériumokkal kapcsolatos érvek csak a formális logikára érvényesek maradéktalanul, sőt, talán éppen azért kerültek a formalist a transzcendentális logikától megkülönböztetni hivatott *Bevezetés*be, hogy a kettő elhatárolásában segítsenek (Rosenkoetter 2009. 202, Prauss 1969), jóllehet Kant sehol nem említi azt, amit én kimutatni szeretnék, hogy a transzcendentális logika tud általános igazságkritériummal szolgálni.

A formális logika két okból sem szolgálhat „az ismeret [korrespondencia] igazságának általános és biztos kritériumá[val]” (B 82). Először is az ismeretek minden tartalmától elvonatkoztat, „míg az igazság éppen ezzel a tartalommal kapcsolatos”. Mivel azonban a transzcendentális logika definíció szerint „nem vonatkoztat el a megismerés egész tartalmától”, pusztán erre a szempontra ügyelve joggal számíthatunk arra, hogy e logika esetében megfogalmazható a korrespondencia értelmében vett igazság általános igazságkritériuma, vagyis egy olyan kritérium, amely „minden ismeretre érvényes [...], tekintet nélkül a tárgyak közti különbségekre” (B 83). A formális logika esetében a második kizáró tényezőnek az bizonyul, hogy elvonatkoztat „a megismerés tárgyai közti min-

⁷ A „*gondolkodáson belül* a kategóriákat nem korlátozzák érzéki szemléletünk feltételei, hanem korlátlan tér nyílik előttük, és szemléletre csupán gondolkodásunk tárgyának *megismeréséhez*, az objektum meghatározásához van szükség” (B 166; a fordítást módosítottam, a kiemelések az eredetiben).

den különbségtől” (B 78), márpedig ha „az igazság abban áll, hogy egy ismeret megfelel a tárgyának, akkor meg kell különböztetnie a tárgyat más tárgyaktól; mert hamis az ismeret, ha nem felel meg a tárgynak, amelyre vonatkoztatják, hiába tartalmaz valamit, ami más tárgyak vonatkozásában érvényes lehetne” (B 83). Mármost általános mivoltának megfelelően a transzcendentális logika – legalábbis a sematizmus nélkül⁸ – szintén elvonatkoztat a tárgyak közötti különbségektől, ezért úgy tűnhet, ez sem adhat általános igazságkritériumot.

Korábban azonban a (transzcendentális) tartalom és az anyag megkülönböztetésére alapozva szembeállítottuk egymással a transzcendentális és a materiális igazságot, márpedig Kantnak az igazságkritériumra vonatkozó érvelése csak az utóbbit érinti. Konklúziója csak azt mondja ki, hogy „az ismeretek *anyag oldalára* számára nem követelhetünk általános ismérvet” (B 83, kiemelés tőlem: H. T.). A materiális igazság, amely a tárgyak egyedi empirikus meghatározottságaival kapcsolatos, olyan ismeretek tulajdonsága lehet, amelyek tárgyvonatkozásához, tehát tartalmához az ismeret anyaga is hozzájárul. Ahhoz, hogy az ismeret igaz legyen, ennek az anyagnak a maga empirikus sokféleségében pontosan meg kell felelnie a tárgyak egyedi tulajdonságainak. Az ismeretek transzcendentális tartalmával kapcsolatos transzcendentális igazság kritériumainak megadásához viszont nem szükséges tekintetbe venni az ismeretek anyagi oldalát, amely a tárgyakat egyediesítő empirikus jellemzőknek felel meg bennük. Ezért az a szempont, amely döntőnek bizonyult a formális logika esetében, amely nem képes a korrespondencia értelmében vett igazság kritériumait megadni, nem okoz nehézséget, ha az igazságkritériumot, mármint a *transzcendentális igazság kritériumát* a transzcendentális logikától várjuk (Rosenkoetter 2009. 209). E kritérium röviden így fogalmazható meg: minden ismeret igaz a transzcendentális tartalom tekintetében, avagy minden tétel transzcendentálisan igaz, amely nem sérti meg a transzcendentális logika szabályait. Ez, ha nem is a *teljes* igazság kritériuma, mert a formális és a materiális igazságra nem vonatkozik, mégis az igazság *általános* kritériuma, mert „minden ismeretre érvényes [...], tekintet nélkül a tárgyak közti különbségekre”. A transzcendentális logika azért tud általános kritériumot nyújtani, mert általános logika, és a formális logikától eltérően azért tudja a korrespondencia értelmében vett igazság kritériumát nyújtani, mert az objektív, tárgyakra vonatkozó igazság logikája. A formális logika is képes azonban általános igazságkritériumot nyújtani, nevezetesen a formális igazság általános kritériumát. Eszerint minden ítélet igaz a formája tekintetében, vagy minden ítélet formálisan igaz, amennyiben nem sérti meg az általános logika szabályait (vö. B 84, B 190). Csak a materiális igazság számára nem létezik általános igazságkritérium, mert ahhoz, hogy egy empirikus ítélet igazságát eldönthessük, min-

⁸ Rosenkoetter szerint a transzcendentális logika csak a sematizmus révén tud általános igazságkritériumot nyújtani, sőt a transzcendentális igazsághoz is csak a sémák révén van köze (Rosenkoetter 2009. 212).

dig a tapasztalathoz kell fordulni, ahhoz az X -hez, amely igazolni képes az ítélet szubjektuma és predikátuma szintézisét.⁹ Ennek ellenére az empirikus ítéletek igazságának három rétege közül kettő *a priori* belátható. Formális igazságuk *a priori* kritériuma a formális logika, transzcendentális igazságuk *a priori* kritériuma pedig a transzcendentális logika szabályainak való megfelelés.

IRODALOM

- Anderson, Lanier R. 2015. *The Poverty of Conceptual Truth. Kant's Analytic/Synthetic Distinction and the Limits of Metaphysics*. Oxford, Oxford University Press.
- Hankovszky Tamás 2014. *Fichte korai tudománytanának alap gondolata. Transzcendentális filozófia és antropológia*. Budapest, L'Harmattan–Könyvpont.
- Hankovszky Tamás 2015. Kant transzcendentális logikája mint általános logika. *Magyar Filozófiai Szemle*. 59/3. 29–42.
- Hankovszky Tamás 2016. Az analitikus ítéletek igazsága. In Tánczos Péter – Varga Rita (szerk.): „...amennyiben szellemi lények vagyunk”. *Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról*. Budapest, L'Harmattan. 34–50.
- Hanna, Robert 2006. *Kant, Science, and Human Nature*. Oxford, Oxford University Press.
- Kant, Immanuel 1923. *Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen* (Jäsche Logik). In *Kant's Gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften*. IX. kötet. Berlin–Leipzig. 1–150.
- Kant, Immanuel 1999. *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*. Ford. John Éva – Tengelyi László. Budapest, Atlantisz.
- Kant, Immanuel 2003. *A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása*. Ford. Ábrahám Zoltán. In *Kant: Prekritikai írások*. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány. 11–60.
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1986a. Az alapvető igazságok. Ford. Nyíri Tamás. In *Leibniz: Válogatott filozófiai írásai*. Budapest, Európa. 159–168.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1986b. Szükség szerű és esetleges igazságok. Ford. Nyíri Tamás. In *Leibniz: Válogatott filozófiai írásai*. Budapest, Európa. 169–183.
- Martin, Wayne M. 2003. Nothing More or Less than Logic. General Logic, Transcendental Philosophy, and Kant's Repudiation of Fichte's *Wissenschaftslehre*. *Topoi*. 22/1. 29–39.
- Prauss, Gerold 1969. Zum Wahrheitsproblem bei Kant. *Kant-Studien*. 60/2. 166–182.
- Rosenkoetter, Timothy 2008. Are Kantian Analytic Judgments about Objects? In Valerio Rohden – Ricardo R. Terra – Guido A. Almeida – Margit Ruffing (szerk.): *Recht und Frieden in der Philosophie Kants*. 5. kötet. Berlin, de Gruyter. 191–202.
- Rosenkoetter, Timothy 2009. Truth Criteria and the Very Project of a Transcendental Logic. In *Archiv für Geschichte der Philosophie*. 91/2. 193–236.
- Röd, Wolfgang 1994. *Descartes és a német felvilágosodás filozófiája*. Ford. Csatár Péter. Debrecen, KLTE.
- Tolley, Clinton 2012. Kant on the Content of Cognition. In *European Journal of Philosophy*. 20/4. 200–228.
- Zinkstok, Johannes Theodor (2013). *Kant's Anatomy of Logic. Method and Logic in the Critical Philosophy*. Disszertáció.
<http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/fil/2013/j.t.zinkstok/> (legutóbbi elérés: 2014. 7. 31.).

⁹ Az igazságkritériumok némiképp hasonló tárgyalását lásd: Hanna 2006. 275–282; különösen 281.

